

ДЕМЕЩЕНКО В.В.,
здобувач

*Інститут світової
економіки і міжнародних
відносин НАН України*



Прискорення світових процесів глобалізації економіки та шляхи інтеграції локальних культур у загальнолюдську культуру сьогодні перебувають у центрі наукових досліджень політологів, істориків, економістів, філософів, етнокulturологів, мистецтвознавців. Ряд учених у своїх працях, як наприклад, Л.Алаєв, І.Алімов, Л.Громковська, Є.Завадська, К.Кірквуд, Ю.Павленко, Т.Фрідмен, С.Фіцджеральд, С.Альперова, Б.Масатака, Дж.Холл, М.Янсен, К.Каваї, В.Сміт та деякі інші з сучасних наукових позицій висвітлюють проблеми становлення світової культури¹. Автори цих досліджень визначають взаємодію Заходу і Сходу в якості одного з магістральних напрямів, по якому відбувався і продовжує відбуватися рух до глобальної світової культури.

Вказані дослідники глибоко і всебічно аналізують проблеми Сходу та "далекосхідних" цивілізацій на прикладі Китаю й Японії, особливості формування їх історії, політичної та матеріальної культури. Разом з тим, поза увагою багатьох вчених залишили-

**ІСТОРИКО-
КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ
АСПЕКТИ ВПЛИВУ
ЄВРОПИ НА
ПРОЦЕС
АКОМОДАЦІЇ
ЯПОНІЇ ДО
КАПІТАЛІЗМУ**

ся питання формування японської культури в процесі її зіткнення з іншими розвинутими культурами, наприклад, європейською в період стрімкого розвитку капіталістичних відносин в європейських суспільствах і невинного проникнення капіталізму в інші регіони та країни світу, у тому числі, й на Далекий Схід.

У цьому контексті, важливими аспектами проблеми формування загальнолюдської культури, на думку автора, є дослідження особливостей становлення й розвитку взаємозв'язків Японії з Європою і, зокрема, вплив європейської і, більш широко, – західної цивілізації на формування сучасної японської культури в період зародження і розвитку капіталізму та визначення основних напрямів, по яких цей вплив здійснювався.

Як засвідчує історія, шлях Японії до Європи, як і Європи до Японії, йшов через Китай. Вплив китайської цивілізації на інші народи завжди був істотним. Він, часто, визначав напрямок, стимулював прискорення соціального, економічного й особливо політичного розвитку не тільки географічних сусідів, але й – через них – просторово віддалених народів. Його відчули на собі, зокрема, тайці, тибето-бірманські народи та інші. Щодо близьких географічно В'єтнаму, Кореї, Японії, то китайський вплив там навіть позначився на принципах внутрішньої організації суспільства й держави. Мова йде не лише про тривіальне запозичення більш високої, нехай навіть і чужої культури, але й про безпосередній вплив, причому впродовж тривалого історичного часу. Перші згадки про Японію зустрічаються в китайських хроніках династії Хань (206 р. до н.е. – 220 р. н.е.): "Цянь Хань шу" ("Історія ранніх Хань", I ст. до н.е.); "Хоу хань шу" ("Історія Пізніх Хань", III ст. н.е.). Існують достовірні китайські повідомлення про двосторонні посольства III і V ст., причому китайські джерела зображують японські посольства, як такі, що прибували з дарунками для одержання інвестиції. У згаданих китайських хроніках говориться про країну, розташовану "за Кореєю" і поділену на "100 царств" (за японською "куні"). "Вей чжи" – ("Опис Вей"), династії епохи Троєцарствування (220-265 р. н.е.) більш докладно повідомляє про Японію III ст. і описує японські острови, як країну багатьох царств, підлеглих "цариці" Хіміко – (можливо, жриці божества Сонця)².

На хвилях впливу китайської традиційної культури в Японію прийшов буддизм (IV ст.), а потім, із часів імператорських династій (Сунь (581-618 р.) і Тан (618-907 р.)), – конфуціанство. Стародавня релігія японців "сінто" (шлях духів), підпала під сильний вплив китайського даосизму. На основі цих учень і сформульований принцем Сьотоку з роду Яма то "Закон з 17 статей" (604 р.), принципи "існування і управління", у тому числі, й головний з них, – вищого суверенітету правителя і суворого підпорядкування молодшого старшому³. Сьотоку був гостинним імператором, він запрошував до Японії китайських і корейських ченців і ремісників, охоче

відправляв молодих японців навчатися до Кореї та Китаю.

Через сто років по тому, у 702 р. в Японії були здійснені нові реформи⁴. На основі спеціального кодексу Тайхоре були закладені нові основи японської соціальної та політичної структури, національної етики, які проіснували аж до XV століття. Ці реформи послужили фундаментом наступного розквіту японської культури і поклали початок новій аристократичній епосі Японії. За зразком танської столиці Чанані була відбудована столиця Японії Нара з її численними палацами й проспектами, храмами і монастирями. Розвивалась стародавня японська писемність і література, мистецтво складання хронік та географічних описів. Усе це, у свою чергу, посилювало інтерес до китайської культури. У період розквіту династії Мін (1368-1644 рр.) усе китайське викликало в японців захоплення і ретельно вивчалось: живопис, поезія, архітектура, філософія, військова справа⁵. Японці швидкими темпами переборювали своє "відставання" від великого сусіда, запозичуючи усе, що здавалось придатним, зберігаючи при цьому свою самобутність.

Особливо помітним на Японію був прямий вплив Європи. У 40-х роках XVI століття, разом із португальськими купцями, з'явилися на японських островах перші християни⁶. У 1549 р. прибули місіонери із числа єзуїтів, у тому числі Франсуа Ксав'є. Місцева влада дозволила єзуїтам виступати не лише з проповідями, але й навіть заохочувала їх. Це зумовлювалось політичними мотивами: буддистські монастирі встигли зарекомендувати себе як розсадники інтриг. Отож буддистських ченців переслідували, а до християнських місіонерів ставились прихильно. За цих умов християнська релігія стала поширюватися досить швидкими темпами: уже в 1580 р. у країні нараховувалось близько 150 тис. християн, 200 церков і 5 семінарій; до початку XVII ст. кількість послідовників християнської церкви зросла до 700 тисяч⁷. Цьому сприяла, зокрема, і політика південних дайме (феодалів), зацікавлених у торгівлі з Португалією, а головне – у володінні вогнепальною зброєю, постачання, а потім виробництво якої в Японії було налагоджено саме католиками-португальцями.

Упродовж кількох десятиліть португальці не мали конкурентів серед європейців у питанні впливу на японських островах. Іспанці з'явилися там лише в 1592 році, а голландці й англійці – ще пізніше. Однак, цього вистачило, щоб японці відчули й усвідомили небезпеку, пов'язану з діяльністю європейців в їхній країні. Відтак, вони різко змінили своє ставлення до них. Уже в 1587 р. був виданий декрет, в якому суворо під погрозою страти наказувалось всім місіонерам у двадцятиденний термін залишити Японію⁸. При цьому декрет не був спрямований лише проти торговців; окремо застерігалось, що купці можуть залишатися й продовжувати свою справу, але якщо вони привезуть на своїх кораблях місіонерів, їхні товари разом з кораблями будуть конфісковані.

Незабаром відбувся інцидент, який підтвердив, що побоювання японців були недаремними. Показовим у цьому відношенні став випадок з іспанським судном, так званим "Манільським галеоном", який раз на рік здійснював рейд між Філіппінами й "Іспанською Америкою". Тайфун прибив його до японського узбережжя, і капітан, бажаючи навести страх на місцевих жителів, показав їм карту світу і при цьому особливо звернув увагу на володіння іспанського короля. На запитання японців, яким чином Іспанії вдалося створити таку імперію, він хвалькувато відповів, що не було нічого простішого, спочатку відправляються місіонери, навертають місцевих жителів до християнства, а тоді посиляють солдатів, щоб ті, об'єднавшись з наверненими, скидали тамтешній уряд. Коли повідомлення про це дісталось до вух сьогуна (правителя), його реакцією було негайне запровадження жорсткої політики щодо місіонерів. "Манільський галеон" відпустили, але декількох місіонерів та навернених ними осіб усе-таки стратили.

З цього часу "ізоляція" стала новою домінантою в політиці Японії щодо європейців. Англійці, переконавшись у тому, що їм не виявляється очікуваної гостинності, з 1623 року перестали відвідувати Японію. У наступні роки з Японії було вислано іспанців, яких японці побоювалися над усе, одночасно було вжито заходів щодо обмеження зовнішньої торгівлі. Виїжджати для торгівлі за кордон мали право тільки нехристияни, при цьому їм заборонялося відвідувати Філіппіни. Логічним наслідком цих заходів стало "парадоксальне" ... – "закриття Японії". Це сталося в 1636 році, коли з країни були вислані також і португальці⁹. Їх чергова спроба в 1640 році відновити торгові стосунки зазнала невдачі: послів просто вбили.

Усім японцям, як християнам, так і нехристиянам, не дозволялося виїжджати за кордон з будь-якою метою. У свою чергу, жоден японець, що проживав до цього часу за кордоном, не мав права повертатися на батьківщину під страхом смерті. З цього часу впродовж понад двохсот років Японія виявилася майже цілком ізольованою від навколишнього світу, навіть від своїх сусідів – Кореї та Китаю¹⁰.

Між тим, з часу "ізоляції Японії" відбувалися великі зміни у світі – в Європі, Азії, Америці, Африці, – про що в Японії не мали жодного уявлення. Плин часу для цієї феодальної держави зупинився – там панувало XVII століття. Як і колись, країною управляв клас землевласників, імператор мав незначну владу, а справжнім володарем був сьогун. Християнство було заборонено, відродився буддизм, а пізніше і синтоїзм – типовий для Японії культ предків. Настанови конфуціанства стали ідеалом у питаннях громадської поведінки і суспільної моралі. Мистецтво процвітало при дворі й у дворянських колах, – ця картина нагадує ситуацію в Європі в середині XVII століття.

Незважаючи на те, що контакти із зовнішнім світом були по суті припи-

нені, в Японії усе-таки відбувалися суспільно-політичні зміни. Феодальний лад, як соціально-економічна формація поступово відживала себе. Невдоволення народу посилювалося, і сьогун, який очолював уряд, став для нього мішенню. Розвиток синтоїзму спонукав людей дедалі більше звертати погляди до імператора, який вважався прямим нащадком сонця.

Дух націоналізму, що зароджується, економічний розлад підштовхували Японію до відкриття дверей для зовнішнього світу. Іноземні держави, із свого боку, неодноразово чинили дедалі наполегливіші спроби до поновлення відносин з острівною державою. У середині XIX сторіччя особливо це цікавило Сполучені Штати Америки. У цей час до складу Сполучених Штатів увійшли Каліфорнія разом із Сан-Франциско, який стає одним із найважливіших торговельних портів країни. Нові перспективи торгівлі з Китаєм стають все більш привабливими, але подорожування через Тихий океан було досить тривалим і небезпечним, тому американцям було бажано заходити до японських портів, бодай для перепочинку й поповнення припасів. Саме ці обставини стали причиною наполегливих спроб США домогтися "відкриття" Японії.

У 1853 році в Японію прибула американська ескадра з листом від американського президента¹¹. Це були перші пароплави, які побачили японці. Через рік сьогун дав дозвіл на відкриття двох портів. Англіїці, росіяни й голландці, довідавшись про це, незабаром також прибули і уклали із сьогунатом аналогічні угоди. Таким чином, Японія після "закриття", яке продовжувалось двісті тринадцять років, стала знову відкритою для світу країною.

У відносинах із західними державами виникли нові складнощі, – сьогун, як і раніше, поводив себе як повноправний господар, але він не користувався вже колишньою популярністю, і тому вибухнула хвиля протесту проти укладених ним угод як із самими іноземцями, так і з їх перебуванням у країні. При цьому певна кількість іноземців була знищена. У відповідь зарубіжні держави почали військове вторгнення. Ситуація розрядилася в 1867 році, коли сьогунат примусили піти у відставку, так закінчився останній сьогунат – Токугава (Мейдзі ісін) в історії Японії, а разом з ним і система сьогунату, яка проіснувала в країні майже сімсот років, перестала існувати¹². Вся повнота влади перейшла до імператора Муцухіто, який опинився на імператорському троні.

Саме з ним й пов'язаний процес стрімкої акомодатії Японії до нових умов життя. Японія дуже швидко – за історичними мірками, – перетворилася в сучасну промислову країну і, крокуючи по стопах західних держав, – у хижку імпералістичну державу. У промисловому відношенні Японія навіть перевершила своїх учителів. Її населення швидко зростало, її кораблі борознили світовий океан. Вона перетворилася у велику державу, до її голосу з повагою прислухалися в міжнародних справах. Разом із тим,

ці величезні цивілізаційні зміни не надто глибоко проникли до етнонаціональної "душі" японців. Погляди правителів, як і раніше, залишалися "феодальними", групу реформаторів склали далекоглядні представники дворянства, яких називали "найстарші державні діячі".

Коли услід за бунтами проти іноземців розпочалися бомбардування японських міст з іноземних військових кораблів, японці усвідомили свою беззахисність та безпорадність, і відчували себе жорстоко приниженими. Але, замість того щоб нарікати на долю, вони вирішили якнайкраще засвоїти урок своєї історичної поразки. "Найстарші державні діячі" розробили програму реформ і неухильно її дотримувались. Японія в цьому сенсі виявилася "кмітливішою" за Китай – вона свідомо пішла назустріч західному прогресу. Спілкування із Заходом дало можливість Японії чітко усвідомити, що на сучасному етапі політика ізоляції – регрес, і тому вона починає активно підтримувати дипломатичні відносини із західними державами, переймати їхній досвід, запрошувати до себе провідних експертів у різних галузях народного господарства.

Перше японське посольство в США для підписання торговельної угоди прибуло ще в 1860 році, наступні – у 1862 і 1863 роках – відправлені в Англію, Голландію і Францію. У 1872-1873 роках японці спорядили до США та Європи велику місію, що збирала матеріали про життя, звичаї, вірування, технічні досягнення країн заходу¹³. Молоді "самураї" також збирали інформацію про будівництво заводів, фабрик.

У 1875 році до Японії починають прибувати західні фахівці. Упродовж тридцяти років із моменту підписання першої торговельної угоди до 1890 року в Японії вже працювало понад 3000 європейських експертів¹⁴. Німецькі фахівці організували перший університет і медичну школу, відомі правники Герман Роеслер і Альберт Моссе працювали над підготовкою японської Конституції. Німець Людвіг Ріес заснував при Токійському університеті історично-дослідницьку школу, американські інженери, економісти допомагали модернізувати агропромисловий комплекс¹⁵.

Давид Мюррей, запрошений у 1873 році, як фахівець із початкової школи, спільно з японськими фахівцями розробляв проект шкільної реформи. Еразм Сміт, радник Міністерства закордонних зв'язків, знайомив японців з принципами і методами західної дипломатії. Англійські експерти допомагали в будівництві залізниць, налагодженні телеграфного зв'язку, розвитку менеджменту в соціальній сфері. У військовій справі японці віддали перевагу французькому досвіду. Французький юрист Густав Бойсонаде також взяв участь у підготовці нових законів, акомодатції французької законодавчої системи до потреб японського суспільства. Запрошено італійських майстрів живопису й скульптури, які відкривали японським зодчим "секрети" західного образотворчого мистецтва.

Вражаючим залишається той факт, що в цей складний період модернізації своєї країни японці ревно охороняли і, більш того, – змогли зберегти свою "національну індивідуальність". І сьогодні Японія – це країна, яка ніби носить "покривало" (подібно до мусульманок, що ховають обличчя під паранджею) – покривало, під яким вона ховає від світу свій справжній образ; воно дуже тонке, це покривало – іноді й складно помітити, та, роздивившись, воно є і воно ховає країну набагато більш ґрунтовно, ніж це можуть зрозуміти випадкові відвідувачі Японії. Досить влучно з цього приводу була надана характеристика Японії англійським японознавцем Б.Х. Чемберленом, цей висновок він зробив майже сто років тому в результаті довготривалого вивчення історії країни: "І усе-таки для кожного, хто заглиблюється під поверхню сучасної Японії, стає зрозумілим, що з минулого більше залишилось ніж прийшло... національний характер залишився незмінним: у суттєвому не залишається ніяких змін. Обставини повернули його в інше русло, – ось і все"¹⁶.

Усі іноземні експерти працювали на території Японії під суворим наглядом у рамках суворих японських законів та контролем японської адміністрації. Переймаючи досвід західної культури, японці "замішували" свою культуру на західній – для того, щоб самим зробити свій власний, національний симбіоз японської культури. Європейці відкривали торгові домівки, портові склади, будували костельні, школи й лікарні, згодом невеликі європейські колонії переростали в міста в центрі країни. Просування "Заходу" на "Схід" історики характеризують, як "прогрес християнства й науки". Завдяки подібному проникненню до Японії приходять нові політичні вчення й системи, англійський і французький лібералізм, прусський абсолютизм.

Характерним виявилось те, що Японія із західного досвіду ретельно відбирала все необхідне для себе. У цей період виникла думка, що "Японія повинна народити від американської матері і французького батька". Європейці переконували японців у необхідності покращення генофонду, для припливу нової крові, щоб оздоровити націю, тому змішані шлюби вважалися необхідністю. Усе це не могло не позначитися на японській мові – у ній з'явилося багато нових слів; гірше того, виявилася тенденція взагалі відмовитися від національної мови, оскільки це, мовляв, – ознака прогресу. Вплив Заходу відчувався в політиці, дипломатії, економіці, філософії, побуті, повсякденному житті. Японці почали носити європейські головні убори, відпускали волосся, курили цигарки, носили парасольки, вчилися їсти м'ясо.

На початку 70-х років XIX століття в Токіо виникли "клуби інтелектуальної еліти" Японії, де обговорювалися проблеми запозичення нових західних ідей, технологій, концепцій, які повинні вивести Японію в передові лави прогресивних держав. Один із найвідоміших клубів було засно-

вано в 1873 році Моріно Аріноріно. До нього входили видатні діячі Японії, такі, як Фукузава Юкіші – ректор Токійського університету, засновник ряду університетів (у Кейо, Като, Хіройки), Нікімура Шікегі – вихователь імператора, Ніші Амане – директор Токійської педагогічної семінарії, Накамура Масана – засновник жіночої педагогічної семінарії в Токіо. Клуб випускав журнал, у якому популяризувалися західні ідеї, піддавалися аналізу відмінності та спільні риси в досвіді двох різних цивілізацій.

У 1872 році вийшла книга гарячого пропагандиста західних ідей Фукузави Юкіші "Розвиток Наук"¹⁷. У кінці XIX століття в Японії відбулось "відкриття" Росії через її літературу¹⁸. У цей час у перекладах із західноєвропейських мов, на японській мові з'являються твори Тургенєва, Достоевського, Толстого; трохи пізніше Гоголя, Гончарова, Чехова, Горького та інших. Японське суспільство було зацікавлене творчістю видатних російських літераторів і, як правило, позитивно відгукувалось на цей новий для них світ літератури. Країна форсовано переходила від феодалізму до капіталізму. Старі феодальні даїме були знищені. Столиця й місце перебування імператора були перенесені з Кіото в Едо, яке перейменували в Токіо. Була прийнята конституція, запроваджено двопалатний парламент (нижня – обиралася, верхня – призначалася).

Відбулися зміни в системі освіти, у галузі права, у промисловості – майже у всіх сферах життя. "Виросли" фабрики й заводи, були створені сучасна армія і флот, японських студентів надсилали до Америки і Європи, насамперед, щоб вони стали фахівцями в галузях точних наук і техніки.

Рухаючись вперед свої реформи, "найстарші державні діячі" одночасно насаджували культ імператора. Це дивне поєднання існує і сьогодні. З одного боку, – сучасна промисловість, подібність до парламентського правління і – середньовічне обожнювання імператора, – з іншої. У другій половині XIX століття між Китаєм і Японією виявився вражаючий контраст. Японія стрімко європеїзувалась і модернізувалась, – у той час як Китай, ніби застиг. Величезна територія Китаю, вражаюча кількість населення, відсутність централізованого управління були істотною перешкодою на шляху швидких перетворень. Крім того, велика цивілізація Китаю, що створювалася тисячоліттями, надто глибоко пустила корені, щоб бути легко модернізованою, а тим більше відмовитися від неї. Більш того, в Японії уже був досвід подібних перетворень – свого часу вона вже запозичала досягнення цивілізації Китаю і могла "перекрити" їх досягненнями іншої цивілізації, що було набагато простіше.

Таким чином, на основі проведеного нами аналізу ми можемо зробити декілька важливих висновків:

1. Наприкінці XIX століття Японія стрімко вирвалася вперед, тим часом, як Китай просувався наосліп, намагаючись пристосуватися до но-

вих умов прогресу і нового витка цивілізації. Японія освоїла західну техніку й технологію, створила сучасну армію і придбала зовнішній блиск передової сучасної індустріальної держави. Але вона не прилучилася з такою ж готовністю до нової європейської думки, до ідей і понять особистої й соціальної свободи, до наукових поглядів на життя і суспільство. По суті, вона залишилася феодальною, авторитарною й відданою давньому культу імператора – явищу, яке увесь інший світ вже давно переріс. Жагучий патріотизм японців і їхня готовність до самопожертви були тісно пов'язані з вірністю імператору. Націоналізм і культ обожнювання розвивалися рука об руку.

2. З іншого боку, Китай не освоював важку промисловість, зате китайці охоче прийняли західну думку, ідеї та науковий світогляд. Усе це було йому близько. У такий спосіб вийшов найцікавіший дисонанс в історії цих далекосхідних суспільств. Китай зумів більшою мірою перейнятися духом західної цивілізації, Японія перегнала його, одягнувши мундир цієї цивілізації, і зневажила її дух. Уся Європа вихваляла Японію, тому що вона була сильною завдяки перейнятим західним досягненням, і прийняла її у своє коло. Натомість, у Китаю ж не було відповідного озброєння і техніки, які відповідали б потребам того часу. Тому Китай ображали, повчали й експлуатували, нітрохи не цікавлячи його думкою й ідеями. Проблема Китаю полягала і полягає в глибоко вкоріненому націоналізмі населення та його великому бажанні зберегти свою культурну самобутність. З цих причин, у сучасних умовах цієї країні було складно пристосовуватися до викликів часу, особливо пов'язаних з наростанням світової глобалізації.

3. Японія наслідувала Європу не тільки в промисловому виробництві, але також в імперіалістичній агресії. Вона була талановитою ученицею і навіть перевершила своїх учителів. Реалії полягали в тому, що невідповідність індустріалізму і старого феодалізму знаходили вихід в імперіалістичних військових авантюрах. Історичний нонсенс полягає в тому, що, будучи колись васалом Китаю, Японія завоювала цю велику державу, тим самим якоюсь мірою ставши продуктом західної цивілізації, помстилась Китаєві за його домінування в Далекосхідній Азії.

ПОСИЛАННЯ

- ¹ Див: Завадская Е.В. Восток на Западе. – М., 1970; Кирквуд К. Ренессанс в Японии. – М., 1988; Юрій Павленко. Історія світової цивілізації. – К., 2000; Томас Л. Фрідмен. Лексус і Оливкове дерево, зрозуміти глобалізацію. – Львів, 2002; Фицджеральд С.П. Китай: краткая история культуры. – М., 1998;

- Эйдус Х.Г. История Японии с древнейших времен до наших дней. – М.: Наука, 1968; Эйзенштейн СМ. Чет-Нечет. Раздвоение Единого // Восток-Запад. – М.: Наука, 1988; Еко Умберто. Дзен і Захід// Всесвіт. – 1991. – №3. – С. 164-170; Smith W. Conflicianizm in Modern Japan. – Tokyo, 1962.
- 2 Дьяконов И.М. История Древнего мира. – М., 1989. – С.213.
- 3 Hall J.W. Japonia od czasow najdawniejszych do dzisiaj. – Warszawa, 1981. – P.41-42.
- 4 Там само. – С 48.
- 5 Алимов А. Срединное государство. Введение в ирадиционную культуру Китая. – М., 1998. – С.7.
- 6 Дубровская. Д.В. Миссия иезуитов в Китае. – М., 2001. – С.67.
- 7 Alberowa Zofia. O sztuce Japonii. – Warszawa, 1987. – P.245.
- 8 Неру Д. Взгляд на всемирную историю. – М., 1981. – С.17.
- 9 Там само. – С.18.
- 10 Banno Masataka. China and the West, 1858-1861. – Harvard, 1964. – P.325.
- 11 Kawai K. Japan's ... Interlude- Chicagoio, 1960. – P.335.
- 12 Sheldon CD. The Rise of the Merchant Class in Tokugawa Japan, 1600-1868, Locust Valley. – New York, 1958.
- 13 Hall J.W. Japonia od czasow najdawniejszych do dzisiaj. – Warszawa, 1981. – P.237.
- 14 Ibid. – С. 238.
- 15 Sansom G.B. "Early Japanese Law and Administration", Transaction of the Asiatic Society of Japen (2)19 New York. – 1932. – P.67-109.
- 16 Цит.по: Громковская Л.Л. Сто первый взгляд на Японию. – М., 1991. – С.7.
- 17 Blacker C., The Japanese Enlightenment: A Study of the Writings of Fucuzawa Yūkichī. – New York, 1964. – P.325.
- 18 Восток-Запад. Исследования, переводы, публикации / Под ред. Л.Б.Алаева. – М., 1989. – С.81.

Надійшла до редакції 12.04.2004